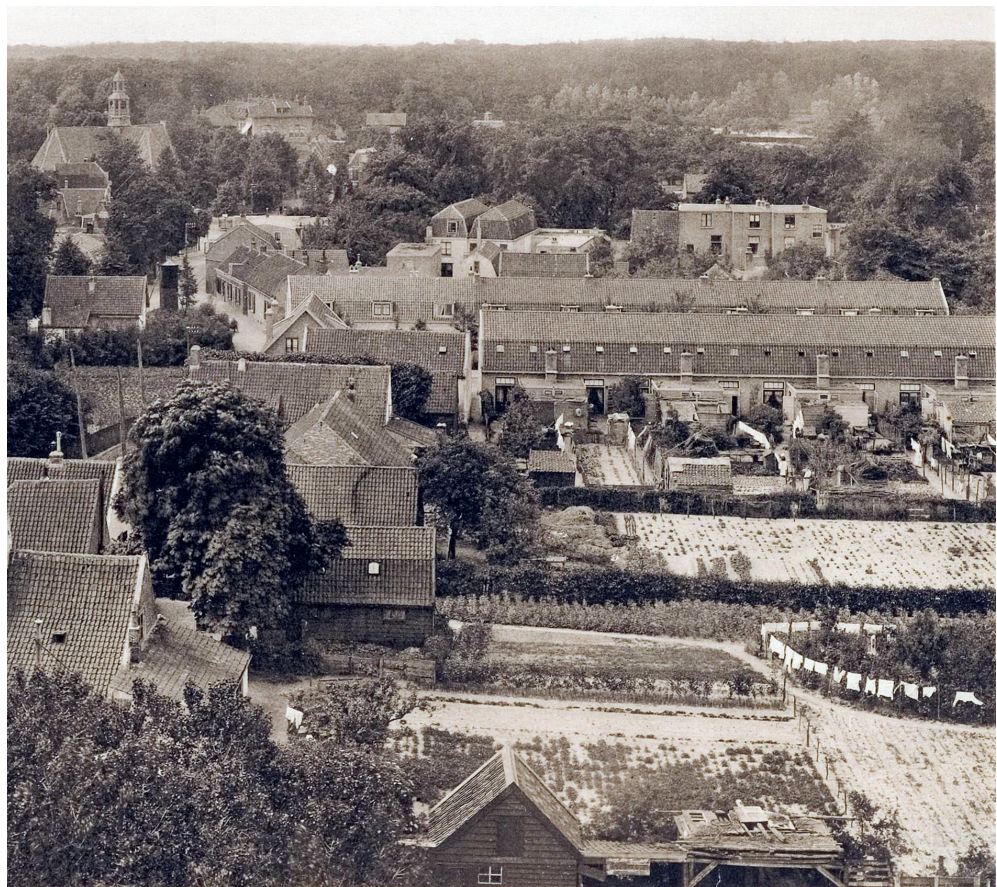

1918: contrarevolutie in Heemstede

Marc de Bruijn

Honderd jaar geleden eindigde de Eerste Wereldoorlog. Een chaotische tijd met revoluties in Rusland, Oostenrijk-Hongarije en Duitsland. In Nederland leek het er tijdens de 'roode week' van 9 tot en met 17 november heel even op dat er ook een revolutie zou komen. Maar het werd de 'vergissing van Troelstra' en dat was vooral omdat er een contrarevolutie in beweging werd gezet. Ook in Heemstede.

► *Veel mensen verbouwden tijdens de Eerste Wereldoorlog aardappelen en groente in hun achtertuin. Gezicht vanaf de watertoren naar Cloosterweg, Wilhelminaplein, Drieherenlaan, 1917.*

Tijdens de Eerste Wereldoorlog bleef Nederland vier jaar neutraal. Gaandeweg ontstond er een steeds groter tekort aan voedingsmiddelen. De regering probeerde de voedselvoorziening met wetten en een distributieorganisatie te regelen. De gemeenten vervulden hierin een belangrijke rol. Vanaf 1917 viel door de duikbotenoorlog de import van goedkoop graan uit de Verenigde Staten vrijwel stil en stegen de prijzen nog harder. Niet alleen voedsel werd duurder, ook steenkolen, hard nodig om huizen

warm te houden en te koken. Eind 1915 kostten steenkolen 13 gulden per ton, eind 1917 51,50 gulden.

De onvrede over de prijsstijgingen, de voedselsituatie en het overheidsbeleid leidde regelmatig tot demonstraties en protesten die soms uitliepen op plunderingen. In de zomer van 1917 vond in Amsterdam het zogenaamde 'aardappeloproer' plaats. Militairen kregen bevel te schieten op stakers en er vielen er 9 doden en 114 gewonden.

Piepers en varkentjes

Ook in Heemstede was er schaarste. Veel mensen gingen zelf aardappels of groente in hun tuin verbouwen of hielden een varkentje voor de slacht. De tekorten aan vlees werden zo groot, dat in augustus 1918 de gemeente Heemstede besloot om zelf zestig varkens te gaan mesten in

Ook in Heemstede was er schaarste

speciaal hiervoor getimmerde hokken op het terrein van de gemeentereiniging. Als ze geslacht zouden worden was de helft voor de regering en de helft voor de Centrale Keuken in het dorp, die de voedseldistributie regelde. Om toestemming van de gemeenteraad te krijgen, werd er een raadsvergadering gehouden met als enige onderwerp op de agenda de varkentjes.

Het jaar ervoor waren al diverse gemeentegronden en -perken in gebruik genomen als aardappelveld. Even was er sprake van dat zelfs het bloemenperk voor het raadhuis voor piepers bestemd zou worden.

Werkeloosheid en budgetten

Net als in de rest van het land liep tijdens de oorlog de werkeloosheid in Heemstede sterk op. De export van bloembollen naar het buitenland kwam vrijwel stil te liggen en er werden steeds minder huizen gebouwd doordat arbeidslonen stegen en er tekorten aan bouwmaterialen ontstonden.

De gemeente hield een groeiend aantal werkelozen aan het werk, onder andere met het verbreden van de paden in het wandelbos Groenendaal. Omdat het takenpakket van de gemeente veel uitgebreider werd, groeide ook het ambtenarenapparaat. Ter compensatie van gestegen prijzen kregen de ambtenaren 'duurtetoelagen'. Al die extra kosten drukten flink op het gemeentebudget. Kort voor de oorlog waren er jaarlijks overschotten van rond 50.000 gulden op de gemeentebegroting, waardoor Groenendaal in 1913 als wandelbos aangekocht kon worden, maar in het eerste oorlogsjaar 1914 was er al een tekort van bijna 183.000 gulden. Daarna explodeerde de begroting van de gemeente: van 1 miljoen gulden in 1915 tot 3 miljoen gulden in 1919 bij een tekort van bijna 350.000 gulden.

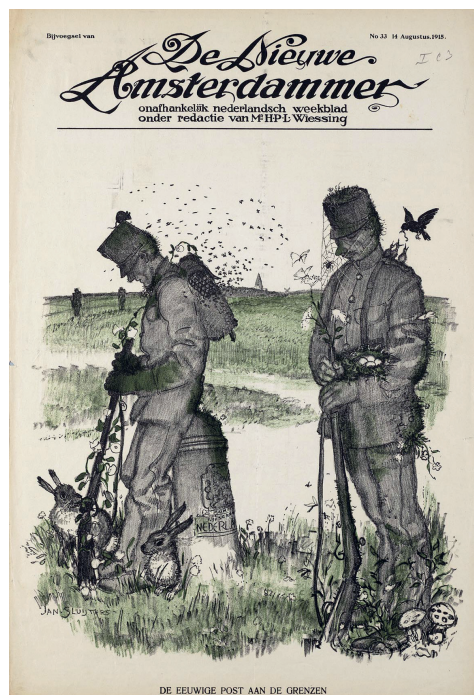
Militairen

Naarmate de oorlog vorderde werden er steeds meer dienstplichtigen opgeroepen, ook uit Heemstede. Ze werden vooral aan de grenzen geleverd. Gelukkig kwam de vijand niet, maar de oorlog duurde steeds langer. De verveling sloeg toe. Voor de meeste soldaten was het een hele belevenis: langdurig ver van huis, contacten met mensen met andere sociale en maatschappelijke achtergronden, protestanten, katholieken en socialisten door elkaar heen. Het zou nooit meer zo worden als voor de oorlog.

Revoluties, ook in Nederland?

In het vierde jaar van de oorlog liepen de politieke spanningen flink op. In 1917 waren in Rusland de communis-

► *De Nederlandse soldaten stonden zo stil aan de grens, dat vogels een nest in hen maakten. Jan Sluijters – De eeuwige post aan de grenzen. Omslag van De Nieuwe Amsterdammer, 1915.*

▲ Heemsteedse dienstplichtige soldaten in de Koudenhorn kazerne in Haarlem, 1914. Op het bord boven hun hoofd: 'nog maar 340 dagen.' Maar de oorlog duurde veel langer. Bovenste rij vanaf links: 1e J. Medenblik, 2e M. Heemskerk, 5e J. Vos. Tweede rij 1e van links J. Moore, 7e W. Ekhout. Derde rij 2e van links P. Daniels, 5e W. Preijde, 6e J. Graaimans.

ten aan de macht gekomen. In juli 1918 werden de tsaar en zijn gezin vermoord. In maart daarvoor was de vrede tussen Rusland en Duitsland getekend. De Duitse legerleiding kon nu troepen van het Oostfront naar het Westfront verplaatsen en zette in de zomer een laatste offensief in. Dat liep vast, omdat onder de Duitse soldaten de Spaanse griep massaal heerste. Door een nieuw geallieerd offensief met hulp van verse Amerikaanse troepen zakte het Duitse en Oostenrijks-Hongaarse front ineen, boekten de geallieerden enorme terreinwinsten en was het duidelijk dat de oorlog over was. Een rebellie van matrozen in de Noord-Duitse havensteden in november sloeg over naar het hele land. De monarchie werd afgeschaft en de Duitse republiek uitgeroepen. Keizer Wilhelm I vluchtte naar Nederland. Een dag later, op 11 november 1918, werd de wapenstilstand getekend.

De gebeurtenissen in Europa hadden ook effect op de anders nogal gezapige Nederlandse socialisten. Dit werd versterkt toen een aantal soldaten op de legerplaats Harskamp op de Veluwe

aan het muiten sloegen. Pieter Jelles Troelstra, de fractieleider van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP), hield op 12 november een vlammend betoog in de Tweede Kamer: 'Uw stelsel, mijne heeren, uw burgerlijk stelsel, is langzamerhand vermolmd en verrot.' Even werd er gedacht dat er ook in Nederland radicale maatschappelijke veranderingen konden worden gerealiseerd.

De 'Vergissing van Troelstra'

Als reactie op de rede van Troelstra stelde de katholieke Kamercommissie (met daarin mr. Jan Bomans) een manifest op, waarin ze steun betuigden aan het gezag en waarvan de volgende dag een half miljoen exemplaren werden verspreid. Ook besloten de katholieken om overal gewapende burgerwachten op te richten, een initiatief dat snel overgenomen werd door de regering, die ook nog eens het broodrantsoen verhoogde en een 'algemene bid- en dankdag' afkondigde die zou worden gehouden op 28 november 1918. Troelstra krabbelde terug en de revolutie ging niet door.

Burgerwacht in Heemstede

In Haarlem werd direct op 14 november 1918 een vergadering gehouden van een katholiek Comité van Actie met daarbij bestuurders van 54 katholieke verenigingen uit Haarlem en omgeving. Er werd ter plekke een Vrijwillige Burgerwacht opgericht, zowel voor Haarlem als voor Heemstede. Deze kon de gevestigde autoriteiten ondersteunen tegen ‘revolutionaire woelingen’ door bijvoorbeeld wacht te lopen bij belangrijke gebouwen als raadhuis en gasfabriek. De Vrijwillige Burgerwacht van Heemstede kwam onder leiding te staan van de gepensioneerde generaal-majoor van het Oost-Indisch Leger J.W. Stoutjesdijk, woonachtig in Bosch en Vaart. De leden ervan varieerden sterk in beroep, leeftijd en lichamelijke conditie maar waren bereid pal te staan voor koningin en vaderland. De kosten voor het oprichten van de Heemstedse burgerwacht, f 22,62 (omgerekend naar de waarde van nu 144 euro), werden vergoed door de gemeente. De Burgerwacht zou – mede dankzij gemeentelijke subsidie – tot eind jaren dertig bestaan.

Koninghuis

Op 18 november 1918 trokken duizenden Nederlanders naar Den Haag om op het Malieveld te laten zien dat ze achter het

koningshuis stonden en niet wilden dat er revolutie zou komen. Ook koningin Wilhelmina, haar echtgenoot prins Hendrik en prinses Juliana waren aanwezig. Soldaten (juist de groep, waarvan men de revolutie mocht verwachten) spanden de paarden voor de koets uit en trokken deze verder. Het leek allemaal een spontane liefdesverklaring van het hele Nederlandse volk aan zijn vorstenhuis, maar het was zorgvuldig vooraf besproken en geoefend. Dit toneelstukje werd wegens succes herhaald toen Wilhelmina op 23 november een bezoek bracht aan Amsterdam. Ook in Rotterdam, Haarlem, Den Bosch, Utrecht, Rijswijk, Delft en opnieuw Den Haag werden intochten en huldeblijken georganiseerd. In de meer socialistische provincies Friesland en Groningen liet Wilhelmina zich niet zien.

Vrijdag 22 november 1918 bezochten Wilhelmina en Emma Haarlem en werden gehuldigd op het bordes van het stadhuis. Er waren 12.000 mensen aanwezig, waaronder de Burgerwacht en talloze verenigingen, ook uit Heemstede.

Burgemeester afwezig

In Heemstede was burgemeester jhr. J.P.W. (Johan) van Doorn in deze woelige tijden grotendeels afwezig. Vanaf medio augustus had hij ziekteverlof en

► De Heemstedse burgerwacht voor het Wapen van Heemstede, 1918.

▲ *Johannes Hendricus Mattheus van Houten (1861-1939), wasserijbaas, gemeenteraadslid vanaf 1897 en wethouder van 1907 tot zijn overlijden.*

verbleef hij in Den Haag. De raadsnotulen suggereren dat hij overspannen was door het vele werk, maar het zou ook te maken kunnen hebben met de thuissituatie. Woltera van Rees, de echtgenote van de burgemeester was in 1917 het ijs opgegaan om de kinderen te leren schaatsen. Ze kwam daarbij ten val en liep ongeneeslijk rugletsel op. Tot aan haar dood in 1942 was ze, verzorgd door twee zusters, aan het ziekbed gekluisterd. Van Doorn werd tijdens zijn afwezigheid vervangen door de oudste wethouder en locoburgemeester J.H.M. (Johannes) van Houten. In februari 1919 zou Van Houten na een kortstondig ziekbed op 57-jarige leeftijd overlijden.

Tijdens de 'roode week' kwam Van Doorn terug uit Den Haag, want 'Als er iets gebeuren mocht, wilde de burgemeester present zijn.' Bij de rondrit op 23 november reed hij mee in een koets en sprak vanaf het raadhuis de menigte toe. Vanaf 17 december zat hij weer het college van B&W voor, waarschijnlijk omdat wethouder H.J.M. (Hendrik) Peeperkorn ziek was geworden.

Een manifestatie tegen de revolutie

Op dinsdag 19 november 1918 verscheen Willem Groenland in het college van B&W. Hij was secretaris van de afdeling Heemstede van de R.K. Volksbond. De landelijke R.K. Arbeidersvereniging had aan alle afdelingen een circulaire gezonden om op zaterdag 23 of zondag 24 november een manifestatie te houden 'tegen de socialistische plannen tot revolutie'. 'Het moet een feestdag worden, de schoolkinderen moeten vrij krijgen en voor hen moet een feest worden georganiseerd, waarbij de muziekkorpsen kunnen optreden.' Groenland vroeg aan B&W 'aan de ingezetenen te verzoeken om te vlaggen en oranje te dragen en aan de muziekkorpsen om het feest op te luisteren. Het is zolang een bange tijd geweest, zoodat de menschen er naar haken.'

Het college (de katholieke wethouders Van Houten en Peeperkorn met

de ook katholieke gemeentesecretaris Swolfs) ging ter plekke akkoord en de organisatie werd in handen gelegd van het comité, dat altijd Koninginnedag organiseerde. Voorzitter was gemeentearts dr. Colenbrander. De gemeente verstrekke 200 gulden subsidie.

Opvallend was dat Colenbrander, toch arts, er niets aan deed om te voorkomen dat een grote menigte Heemstedenaren bij elkaar zou komen, wat toch zou kunnen leiden tot extra gevallen van de Spaanse Griep. De piek van de griep was in diezelfde novembermaand, toen er maar liefst 37 mensen overleden, waarvan 15 op Meer en Bosch, waar Colenbrander verantwoordelijk was voor medische zorg. Maar wellicht zag hij al een afname van het aantal nieuwe griepgevallen.

Optocht in Heemstede

Zo trok op zaterdagmiddag 23 november een massale optocht door Heemstede. De tour ging door het centrum van het dorp, waar 'van bijna alle woonhuizen de vlaggen [waren] uitgestoken, terwijl ook van de openbare gebouwen de driekleur wapperde'. Onderweg speelden de muziekkorpsen en werden vaderlandse liederen gezongen, tot genoegen van de vele kijklustigen die zich langs de route Van Merlenlaan, Herenweg, Koediefslaan, Binnenweg, Raadhuisstraat hadden opgesteld en meeliepen naar het Raadhuisplein. Op het balkon van het raadhuis sprak de vicevoorzitter van het Oranjecomité, H.A. Waller, de burgemeester toe: 'Waar in verschillende deelen van ons vaderland gedurende de laatste dagen een drang zich heeft geuit, om aan Hare Majesteit onze geliefde Koningin hulde te brengen voor het voorbeeld, dat zij ons gegeven heeft gedurende de ruim vier benarde jaren, welke achter ons liggen, is deze drang ook in ons Heemstede tot uiting gekomen.'

Van Doorn nam kort het woord en eindigde met 'Leve 't huis van Oranje' en 'Leve de Koningin.' Er werd een telegram aan Wilhelmina verzonden,

om haar te verzekeren van de steun van Heemstede, waarop er van de adjudant van de koningin een bedankje kwam.

Na de tour waren er versnaperingen voor de schooljeugd en muziek. Om zeven uur 's avonds was er op het Raadhuisplein een nog grotere menigte, speelden de muziekkorpsen weer vaderlandse liederen en kwamen de raadsleden met hun vrouwen en bestuursleden van de Heemstedse verenigingen bijeen in de raadszaal. Op de stoep van het raadhuis werd Bengaals vuur afgestoken.

De menigte verplaatste zich daarna om tien uur naar het Wilhelminaplein, waar een groot vuurwerk was met als slot het borstbeeld van H.M. de Koningin in Bengaals vuur. 'Nog lang daarna heerste tot middernacht eene ware feeststemming. [Het comité] Koninginnedag kan met vreugde terugzien op dezen welgeslaagden feestdag.' In ieder geval was een revolutie in Heemstede in de kiem gesmoord.

Biddag

Een paar dagen na de feestelijkheden van 25 november, op donderdag 28 november, hadden weer alle ambtenaren en scholen vrij vanwege de door de regering uitgeschreven Biddag. Opnieuw

verzamelden duizenden zich, dit keer in de kerken, om te danken voor het einde van de oorlog. Sommige gemeenten gaven de hele dag vrij, Heemstede hield zich aan de circulaire van de minister en gaf enkel de ochtend vrij. Werkgevers mochten zelf bepalen of ze hun personeel vrij gaven. De winkels in het dorp

Op de stoep van het raadhuis werd Bengaals vuur afgestoken

waren tot 14.00 uur gesloten. Dominee Oberman hield een preek in de kerk op het Wilhelminaplein.

Het *Haarlems Dagblad* schreef, dat de kerken overal stampvol waren, 'bewijs dat met 't uitschrijven van den biddag de Regeering in den geest van zeer velen heeft gehandeld.' In de Bavo op de Grote Markt in Haarlem was onder andere burgemeester jhr. mr. W.B. (Willem) Sandberg van Haarlem aanwezig. Deze overleed kort daarna, op 13 december 1918, 41 jaar oud aan de Spaanse griep.

Terug naar het normale leven

Ondertussen was de demobilisatie vol op gang gekomen. Overal gingen soldaten terug naar hun woonplaats. De Spaanse griep was een reden om na de wapenstilstand op 11 november 1918 zo snel mogelijk te demobiliseren. De overheid voelde weinig behoefte om de verantwoordelijkheid op zich te nemen voor het groeiend aantal ziekte- en sterfgevallen, het scheelde in de soldij en bovendien was men bang voor revolutieën onder de militairen. Op 1 december kwamen de eerste militairen in Heemstede terug, F.B.P. Goossens en F. van Pelt.

De Spaanse Griep was uitgewoed. Er overleden nog wel relatief veel mensen (19 in

▼ *De optocht op 23 november 1918 startte bij het raadhuis. Voorop vier Heemstedse politieagenten, daarachter een rijtuig van stalhouder Van Schagen met op bok Cornelis en Floris van Schagen. Achter het rijtuig de harmonie St. Michael.*

Bronnen en literatuur

Noord-Hollands Archief:
- Ambachts- en Gemeentebestuur van Heemstede 1560-1919, T. 3868, inv. 162, notulen B&W
- Idem, inv. 137, notulen gemeenteraad; te raadplegen via <https://nha.courant.nu>
<http://www.wereldoorlog1418.nl/lokale-noden/#00>
Ben Endlich en Nanda van der Zee, *Metterdaad! De vrijwillige burgerwacht Haarlem*, Haarlem 2004.
Piet Hagen, *Politicus uit harts-tocht. Biografie van Pieter Jelles Troelstra*, Amsterdam 2010.
Gert van Klinken, *Actieve burgers. Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918*, Amsterdam 2003.
Jasper Loots, *Voor het volk, van het volk: van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging*, Amsterdam 2004.
Paul Moeys, *Buiten schot; Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918*, Utrecht 2014.
H.J. Scheffer, *November 1918; journaal van een revolutie die niet doorging*, Dieren 1984.
Johan S. Wijne, *De 'vergissing' van Troelstra*, Hilversum 1999.

januari 1919, 20 in februari en 16 in maart) maar dat waren overwegend ouderen, verzwakt door de voedseltekorten in de oorlog. Snel werd er weer veel gebouwd in het dorp en de

annexatieplannen van Haarlem speelden wederom op. Heemstede ging langzamerhand terug naar het normale leven. Maar zo als voor de oorlog zou het nooit meer worden.

Politieke verhoudingen in Heemstede in 1918

Was er kans geweest op revolutie in Heemstede? Welnee. Op 3 juli 1918 waren er verkiezingen voor de Tweede Kamer, de eerste waarbij alle mannen (vanaf 23 jaar) kiesrecht hadden. Bij die verkiezingen deden maar liefst 37 partijen mee en wonnen er 17 een zetel. De confessionele ('rechtse') partijen RKSP, ARP en CHU behaalden samen 50 zetels (was 46) en kregen samen met twee christelijke splinterpartijen een absolute meerderheid van 52 zetels in de Tweede Kamer. De liberale partijen verloren flink, de socialistische SDAP kwam van 15 op 22 zetels.

Heemstede was in 1918 een echt 'rechtse', confessionele gemeente. Er was geen voedingsbodem voor revolutie en er waren nauwelijks socialistische kiezers, 131 in totaal. 28 stemden op het raadhuis, 10 op de Voorweg (gebouw Christelijke Belangen) en 93 in de Boekenrodestraat. De laatsten zullen vooral gewoond hebben in de Remisebuurt aan de Leidschevaart. Landelijk kreeg de Roomsche Katholieke Staatspartij in juli 1918 30% van de stemmen, in Heemstede maar liefst 47,1%. De SDAP behaalde landelijk 22%, in Heemstede 6,9%.

◀ Het vervolg van de optocht. In de koets de mand met oranje chrysanten, aangeboden door de Alg. Vereeniging voor Bloembollencultuur aan de gemeente. Een uitvoerige opsomming van alle verenigingen die meeliepen in *Haarlems Dagblad*, 25 november 1918.